

ГИСАРОВ ФАРҲОД

ўқитувчи, ТДШУ

Уйғур тилидаги доривор ўсимликлар номларига хос лексикологик хусусиятлар

Crossref doi: <https://doi.org/10.37547/os/vol-01issue-02-10>

Аннотация. Ушбу мақолада уйғур тилидаги доривор ўсимликлар номларининг лексик ўзига хосликлари талқин қилинади. Бунда доривор ўсимликлар номларининг ясашиш структураси, бир ёки кўп компонентлиги, семантик маънодошлиги, номларнинг ўзаро синтактик алоқалари, Уйғур табобатида қўлланилиш даражаси, атамаларнинг лисоний қатламлардаги мавқеъийи, доривор ўсимликлар номларининг уйғуриунослик фани камолоти учун ижобий жиҳатлари таҳлил қилинади.

Таянч сўз ва иборалар: Нав-тур муносабатлари, плектид, эксплектид, гулбарг, шох, пўстлоқ, илдиз, доривор, лисоний қатлам, лексик маъно, семантик маъно, тушунча, тушунча ҳажми, тушунча мундарижаси.

Аннотация. В данной статье объясняются лексические особенности названий лекарственных растений в уйгурском языке. Анализируется структура названий лекарственных растений, один или несколько компонентов, семантическое значение, синтаксические связи названий, степень применения в уйгурской медицине, положение терминов в языковых пластах, положительные стороны названий лекарственных растений для развитие уйгурской науки.

Опорные слова и выражения: Разновидовые отношения, плектид, эксплектид, лепесток, рог, кора, корень, лекарственное средство, языковой пласт, лексическое значение, семантическое значение, концепт, величина концепта, содержание концепта.

Abstract. This article explains the lexical features of the names of medicinal plants in the Uighur language. The structure of the names of medicinal plants, one or more components, semantic meaning, syntactic relations of names, the degree of use in Uyghur medicine, the position of terms in linguistic layers, the positive aspects of the names of medicinal plants for the development of Uyghur science are analyzed.

Keywords and expressions: Variety relations, plectid, explecid, petal, horn, bark, root, medicine, language layer, lexical meaning, semantic meaning, concept, concept size, concept content.

Кириш. Тилшуносликда тилнинг турли сатхларидаги бирликларнинг маъноларини тадқиқ этиш бўйича кўп йиллар давомида тадқиқот ишлари олиб борилади. Илмий изланишлар тил бирликларига хос ма'ноларни ўрганиш соҳасининг пайдо бўлишига олиб келган ва бу соҳа семасиология деб аталади.

Тилшунос Ҳакимова М. семасиологиянинг моҳияти ҳақида шундай ёзади: «Тилшуносликнинг лексикология, грамматика бўлимларида ҳам тил бирликларининг маъноси ўрганилади. Бу бўлимларда маъно шакл билан бирга, унинг функцияси сифатида тадқиқ қилинади. Семасиологияда эса лисоний маъно алоҳида моҳият сифатида ўрганилади.»

Ҳакимова М. ўз илмий ишида Лексик маъно ва тушунча мавзусини асосли равишда ёритади ва шундай ёзади: “Тушунча асосини воқеъликдаги нарса-ҳодисалар ташкил қилади. Нарса-ҳодисаларнинг белгилари инсон онгида умумлашган ҳолда акс этади. Ушбу тушунча (умумлашма инъикос) асосида лексик маъно ҳосил бўлади. Лексик маънонинг шаклланиши жараёнида воқеъликдаги нарса-ҳодиса ҳақидаги тушунча ихчам, барчага тушунарли ҳолга келтирилади ва ном (белги)га бириктирилади.”

“Ҳар қандай тушунчада икки асосий жиҳат: тушунча ҳажми ва тушунча мундарижаси мавжуд бўлади. Тушунча ҳажми – умумлашган ҳолда акс этаётган нарса-ҳодисаларнинг синфи, кўлами. Тушунча мундарижаси ушбу нарса-ҳодисаларга хос белгиларнинг йиғиндисидир. Тушунча мундарижаси мураккаб структурага эга бўлиб, у бир-бирига боғлиқ бўлган бир қанча белгилардан иборат ...

Лексик маъно, асосан, тишунча мундарижасига боғлиқ бўлади. Масалан сув тушунчаси мундарижасининг структураси шартли равишда қуйидаги белгилардан ташкил топиши мумкин: 1) модда, 2) суюқлик, 3) рангсиз (жисм), 4) ҳидсиз (жисм), 5) водород ва

кислороддан иборат, 6) 100 градусда қайнайди, 7) 0 градусда музлайди, 8) ҳаёт учун зарур манба'. Сув сўзининг маъносини шундай аниқлаш мумкин: "рангсиз, ҳидсиз, водород ва кислород бирикувидан ҳосил бўлувчи суюқлик. Ушбу лексик маъно ҳам тусунча мундарижаси каби маъно белгиларидан – семалардан иборат структурага эга: « суюқлик », « рангсиз », « ҳидсиз », « водород ва кислороднинг бирикувидан ҳосил бўлган »." Уйғур тилидаги доривор ўсимликлар номларини тушунча сифатида қабул қилинса, бу тушунчанинг ҳажмини мазкур ўсимликларнинг тилда мавжуд атамалари таҳкил этиши кўринади. Уйғур тилида ҳозирги кунда 600 га яқин бу каби номлар мавжудлигини назарда тутилса, ушбу материалнинг миқёси илмий манбанинг кўлами кенглигини намоён этади. Уйғур тилидаги доривор ўсимликлар номларининг тушунча мундарижасига бу ўсимликларнинг шифобахшлик хусусиятларини киритиш мумкин.

«Уйғур Табобати ҳам дорўлари илми» дарслиги махсус қисмида хилтсиз қуруқ иссиқ, хилтсиз ҳўл иссиқ, хилтсиз ҳўл совуқ, хилтсиз қуруқ совуқ ўсимликлар ва мевалар турларига ажратилиб жамланган ўсимликлар доривор ўсимликлар мундарижасини ва синфларини шакллантиришда муҳим жиҳат саналади.

Хилтли доривор ўсимликлар гуруҳи:

- ғайри табиий сафро ташувчилар;
- ғайри табиий балғам хилтини ташувчилар;
- ғайри табиий савдо хилтини ташувчилар;
- ғайри табиий қон хилтини ташувчилар;

Ғайри табиий хилтларни пиширувчи дориворлар гуруҳи:

- ғайри табиий хилтларни сурувчи дориворлар;
- қон тозаловчи дориворлар;
- қон кўпайтирувчи дориворлар;
- қонни суюлтирувчи дориворлар;
- қон тўхтатувчи дориворлар;
- иштаҳа очувчи дориворлар;
- яллиғланишга қарши ишлатилувчи дориворлар;
- қиздирувчи дориворлар;
- қизитмани қайтарувчи-иситма туширувчи дориворлар;
- сийдик ҳайдовчи дориворлар;
- тош парчаловчи дориворлар;
- ич кетишини тартибга солувчи дориворлар;
- мадда қуртини ўлдирувчи дориворлар;
- ҳайзни тартибга солувчи дориворлар.

Юқорида санаб ўтилган хусусиятларига кўра таснифлаш ҳам доривор ўсимликларнинг шифобахшлик жиҳатларини ҳисобга олиш орқали ўсимлик номлари тушунчаси мундарижасини тасаввур қилишга ёрдам берувчи омил бўлиб юзага чиқ ади.

Тизим сифатида гипонимлик ҳамда гиперонимлик ҳодисалари дастлаб 1968-йилда инглиз тилшунос олими Д.Ж.Лаёнз томонидан қўлланган.

Таниқли рус тилшунослари А.А.Уфимтсева, Л. Новиков, Земский кабиларнинг илмий ишларида, Фомянова ҳамда Суприн таҳрири остида чоп этилган «Обшеэ Языкзнание» китобида, Ю.С Степановнинг шу номли китобида ҳам, франтсуз тилшуноси В.Г.Гакнинг асарларида ҳам сипонимия, сиперонимия атамалари дастлабки илмий мулоҳазалар сифатида ифодаланган.

Мазкур ишларда гипонимия атамаси остида бир томондан, нав-тур муносабатини ифодалаб келган сўзлар қатори, бошқа томондан эса бутун-бўлак муносабати орқали ўзаро боғланган зўзлар қатори ва яна бир томонданлуғат бирликларининг ўзаро кетма-кетлигини ифодалаш асосида боғланиши натижасида вужудга келганқатирлар тишунилади.

Бир лексик парадигматис қаторни ҳосил қилувчи дарахт, ел, қайин, терақ,тол,чинор тушунчаларини ифодаловчи луғавий бирликлар ўзаро тенг боғланиш асосида алоқага киришади.Бу қатордаги дарахт сўзи умумийлик, яхлитлик маъносини ифодаловчи сўз

сифатида ел, қайин, терак, тол, чинор тушунчаларини шу дарахтнинг алоҳида-алоҳида турларини ифодаловчи тушунчалар сифатида бириктириб, камраб олади. Бу ўринда маъно муносабатини бутун-бўлак муносабати билан бир хил баҳолаш мумкин эмас.

Дарахт, ел, қайин, терак, тол, чинор сўзлари ўзаро жинс-тур муносабатини ифодалаш асосида боғланган сўзлардир. Бу сўзлар орасидаги алоқа мантиқий семантик алоқа саналади ва бу луғавий бирликлар ўзаро тенг боғланиш асосида алоқага киришади.

Дарахт сўзи бу қатордаги марказий, бош сўз сифатида шу жинсга нисбатан тур тушунчаларининг номларини ифодалаб келувчи сўзларни ўзига бириктириб келади. Бунда сўзлар ўртасидаги жинс-тур муносабатлари намоён бўлса, Дарахт, илдиз, тана, шох, барг бирликлари лексик-семантик қатордаги муносабатда дарахт сўзи Бутунлик-бўлаклик алоқалари кўринади. Чунки дарахт сўзи бутун тушунчасининг номини ифодаловчи луғавий бирлик сифатида шу бутунликнинг таркибий қисмлари номларини ифодаловчи илдиз, шох, тана, барг сўзларини бир лексик-семантик қаторга бирлаштиради.

Сўзнинг семантик қатордаги бошқа сўзлар билан алоқага киришуви тил доирасидаги барқарор парадигматис муносабат бўлиб қолавермайди, балки вазиятга қараб ситуатив-контекстуал, бошқача айтганда оккозионал характерга эга бўлади.

Бутунлик тушунчаси ўзига турли турдаги тушунчаларни бириктириб таркиб топса, Умумийлик тушунчаси эса фақат бир турдаги тушунчаларни бириктириш орқали шаклланади.

Уйғур тилидаги доривор ўсимликлар номларига гиперонимлик ва гипонимлик нуқтаи назаридан қаралганда, Ўсимлик сўзи доривор ўсимлик сўзига сипероним бўлади. Табиатда мавжудлиги, тур номи сифатида бирламчилиги даражасида Ўсимлик гипероними тасаввурда муайян ўсиб турган предметни гавдалантиради. Дориворлик хусусияти ўсимликнинг ундан кейинги жиҳатларидан бўлганлиги сабабли доривор ўсимлик сўзи ўсимлик сўзига гипоним бўлади. Ўсимлик сўзи ва доривор ўсимлик сўзлари ўртасидаги муносабатларни доривор ўсимликлар номлари янада тўлдирди. Ҳар бир ўсимлик маълум даражада дориворлик хусусиятига эга эканлигини инобатга олинса, буғдой, арпа, тарик, кунжут каби уйғурча номлар доривор ўсимлик гиперонимига гипонимик муносабатда турганлиги кўринади.

Нутқда бирор тур номини англлатувчи бирор сўзнинг пайдо бўлиши онгнинг маҳсули бўлиб, бу сўз талаффуз этилиши билан худди ўша предмет инсон кўз ўнгида гавдаланиши гиперонимлик-гипонимлик ҳодисасига ойдинлик киритади. Уйғур тилидаги доривор ўсимликлар номларини таркибий морфемавий тузилишини мисолларда таҳлил қилинганда, уарнинг ўзига хос хусусиятлар асосида шаклланганлиги намоён бўлади. Доривор ўсимлик сўзи ўсимлик сўзига гипоним бўлса,

رۇمبەدىيان رۇمبادиян,
 قاپاقتۇرۇقى Қапақ уруқи,
 ئاقئۇخمە Оқ ужмах,
 سىمىزئوت Семизўт,
 قارىنۇرۇك Қора ўрук,
 ئىتتۇزۇمى Итузуми
 قىزىلسەندەل Қизил сандал
 كاھوييغى Каҳу яғи
 چۈچمەلئانار Чучмал анар
 نىلۇپەرگۈلى Нилупар гули
 كاسىنەنۇرۇقى Касина уруқи
 قىزىلگۈل Қизилгул
 ئەنجۇرقىپىقى Анжур қипиқи
 ئاكاتسىيەنۇرۇقى Акация уруқи

каби сўзларга гипероним бўлади. Шундан келиб чиқадики, гиперонимлик бирор турни англлатиш учун қўлланилса, гипонимлик дейилганда муайян тур ичидаги тармок тушунилади.

تاشنوت тошўт ўсимлик номи унинг доривор ўсимликлар қаторида маълум хусусиятга эгаллиги омилларини тасаввурда шакллантиради. Тошўт лексемаси таркибида тош ҳамда ўт морфемалари жамланганлиги бу сўзнинг семантик ма'нолари майдонини яратди. Ўсимлик номидан унинг қаттиқ, дағал ўсилиқ эканлиги, табиий ёввойи ҳолда учрайдиган ўсимликлардан эканлиги ҳақида интуитив хабарни шакллантиради.

تاغپيازى тағ пиязи атамасида тоғ ва пиёз лексемалари иштирок этган бўлиб, ўсимликнинг тоғда ўсиши пиёз турига мансублигини ифодалайди.

Мисоллардан кўринадики, бир атама сўз ифодаламоқчи бўлган маъно бошқа ёрдамчи сўзларнинг ҳам иштирок этишини тақозо этади. Яъни мисоллардаги тош ва ўт сўзлари ёрдамида Тошўт номи ясалганлиги битта гипоним атаманинг таркиби тилда умуман ўзга ма'ноларда ишлатиладиган сўзлардан мақсадли фойдаланилганлигини кўрсатади. Тағ пиязи атамасининг таркибий қисмидаги Тағ ва пияз сўзлари ҳам алоҳида мустақил ма'ноларга эга. Бироқ улардаги семантик уйғунлаштириш натижасида муайян доривор ўсимлик номи ҳосил қилинган.

Уйғур тилидаги доривор ўсимликлар номлари таҳлили натижасида.

رۇمبەديان¹ Румбадиян номи Рум ва бадиян сўзлари,

قاپاقئورۇقى Қапақ уруқи номи Қапақ а Урук сўзлари,

ئاقئۇخماھ Ақ ужмаҳ номи Оқ ва ужмаҳ сўзлари,

سىمىزنوت Семизўт номи Семиз ва Ўт сўзлари,

قارنۇرۇك Қора ўрук номи Қора ва ўрук сўзлари,

ئىتئۇزۇمى Итузуми номи Ит ҳамда узум сўзлари,

قىزىلسەندەل Қизил сандал номи Қизил ва сандал сўзлари,

كاھوييغى Каҳу яғи номи Каҳу ва яғ сўзлари,

چۈچمەلئانار Чучмал анар номи Чучмал ва анар сўзлари,

ئىلۇپەرگولى Нилупар гули номи Нилупар ва гул сўзлари,

قىزىلگۈل Қизилгул номи Қизил ва гул сўзлари,

ئەنجورقىپقى Анжур кипиқи номи Анжур ва кипиқ сўзлари,

ئاكاتسىيەئورۇقى Акация уруқи номи Акация ва урук сўзлари ишлатилиб соз бирикмалари ясалганлиги кўринади.

Бунда Рум, бадиян, Қапақ, урук, Оқ, ужмаҳ, Семиз, Ўт, Қора, ўрук, Ит, узум, Қизил, сандал, Каҳу, яғ, Чучмал, анар, Нилупар, гул, Қизил, гул, Анжур, кипиқ, Акация каби созлар кўзланган манони ифодалаш учун сўз ясаш усуллари орқали қўлланилган. Ваҳоланки, тилда мавжуд ҳар бир сўз ўз хусусиуй семасига ҳамда лисоний маъносига эга. Биз юқорида келтириб ўтган сўзларнинг ҳар бири бу атамалардаги мазмунларидан ташқари кўплаб мазмунларга эга эканлиги шубҳасиз, чунки исталган сўз атамалар ясашда лексик курол ссифатида ишлатилар экан ундаги кўпма'нолылик хусусияти сақланиб қолаверади. Сўзларнинг кўпма'нолылик-полисемия жиҳати илмий тадқиқотларга асос бўлиб келган тил объектларидан биридир. Тилда сўз туркумларига ажралганлиги жиҳатидан турлича гуруҳланувчи сўзлар атамалар таркибида грамматик бирикканлиги намоён бўлади. Ваҳоланки шу сўзлар бошқа сўз бирикмалари таркибида бошқа ма'ноларни ифода этиш қобилиятини ўзида сақлаб қолади. Айтайлик Рум маликаси, Ақ қапақ, Ужмаҳ маъжуни, Қора тағ ва ҳоказо. Тилда сўзлардан маъно аналитиш мақсадида турлича фойдаланиш имкониятлари мавжуд. Бу каби имкониятларни илмий тадқиқ қилиш орқали маълум бир халқнинг миллий-ментал, лингвокултур қадриятларининг даражаси ўрганилади.

Биз мисол тариқасида келтирган доривор ўсимликлар номларининг таркиби уйғур тилининг грамматик қоидаларини ўз ичига сингдирган бўлсада, бироқ атамаларнинг узок йиллар мобайнида тилдан тилга ўтиб равонлашуви, сайқаллашуви натижаси ўларок улардаги сўз ўзгартирувчи, эгалик қўшимчалари тушириб юборилганлиги кузатилади.

¹ Хакимова М. Семасиология. Т. 2008. 19-20 бет. www.ziyo.uz.com kutubxonasi

رۇمبەدىيان Румбадиян номи таркибидаги Рум сўзи Юнонистон маъносини англатади, Бадиян сўзи маъносида шамолда энгил ёқимли бўй тартиб турадиган гиёҳ ма'нолари назарда тутилади. Жуғрофий жиҳатдан қараганда бу ўсимлик Шарқий Туркистон даштли худудларида учрасада, унинг шифобахшлик хусусиятлари Юнонистон Тиббиётти орқали кириб келганлиги бу ўсимлик номининг семантикасида аён бўлади.

ناقۇجمە Оқ уймақ-Туркий тилларда Оқ, Ақ, Оппоқ созлари рангни билдирувчи сўз, роқ Ақ Уймақ атамаси семантис мазмуни бу номнинг метаморфа сифатида яратилганлигин кўрсатади, сабаби мусулмон халқлар менталитетида энг гўзал, энг ширин, энг хушбўйлик эпитетлари албатта жаннатий, жаннатмонанд, жаннатмакон каби истиоралар билан ифода этилади. Туркий тиллардаги Уймақ сўзининг мазмуни Жаннат бўлиб, бу сўз Қисаси Рабғузий асарида кўп ўринларда айна шу маънода ишлатилган. Ақ Уймақ номининг метафорикаси орқали тингловчида Жаннатнинг Оқ Ширин меваси деган мазмун пайдо бўлиши лексик тасаввур билан боғлиқ ментал ҳодиса ҳисобланади.

سىمىزئوت Семизўт Бу ўсимлик танасининг бошқа ўсимликлар танасига кўра қалинроқ бўлиши назарда тутилиб Семизўт дейилганлигида ҳам Уйғур тилининг ўзига хос бадий-қочиримли ифодавийлиги намоён бўлади.

قارنىرۇك Қора ўрук бу номнинг сермантикасида ранглар билан боғлиқ бир аксилациома ҳодисаси коринади. Кўпчилик халқлар аслида қора рангни умуман олганда нохушлик тимсоли сифатида образлаштирганлиги маълум, бироқ бу атамада таркибидаги Қора сўздан нохушлик ёки бетаъмлиқ мазмунлари келиб чиқмайди, аксинча ўрикнинг яхши этилган, офтобда маромига этиб пишган каби ма'нолар англашинади.

ئىتتۇزۇمى Итузуми атамасини талқин қилишда ҳам турли муносабатларни кўриш мумкин, чунки ит семаси ўз ичига қатор ижобий ҳамда салбий тасаввурларни жамлайди. Қадимги Римликлар эпосларида Ит-Халоскорлик рамзи бўлса, Мусулмон Тасаввуфи талқинида Ит-Вафо-Садоқат рамзи, Шимол халқлари наздида Ит-дўст (Неразлучный друг, салбий маънода эса Послушный пес) рамзи сифатида қўлланилади. Уйғур тилидаги Итузуми номига келсак, бу ўсимлик нордон, чучмал қора рангли кичик думалоқ шаклдаги узумга ўхшаш мевали ўсимлик бўлиб, организмда овқат ҳазм қилишни яхшилаш хусусиятига эгаллиги маълум бўлган. Бу гиёҳни итлар баъзи-баъзида эйиши сабабли шу ном билан аталган ва шифобахшлик хусусиятлари ўрганилган.

Туркий халқларимиз, шу жумладан уйғур халқининг тилидаги фитонимларни лексик-семантик жиҳатларини ўрганиш Уйғуршунослик фани учун чуқур лексикологик материаллар беради. Уйғур тилидаги доривор ўсимликлар номлари тилнинг ички ментал салоҳиятга эга пластики ташкил этади.

Хулоса. Ушбу мақолада баён этилган тадқиқий фикрларни хулоса сифатида яхлитланса, куйидагилар кўзга ташланади:

- 1) Уйғур тилидаги доривор ўсимликлар номлари ўз пайдо бўлиш тарихига эга.
- 2) Уйғур тилидаги доривор ўсимликлар номлари фалсафий-лексик тушунча ҳисобланади.
- 3) Лексикологик тамойиллар асосида тадқиқ қилиш шуни кўрсатадики, Уйғур тилидаги Доривор ўсимликлар тушунчасининг ҳажми анча салмоқли материалдир.
- 4) Уйғур тилидаги доривор ўсимликлар номлари мундарижаси ўсимликларнинг дориворлик сифатлари асосида шакллантирилган.
- 5) Мақолада ўсимлик номларининг ўзаро лексик-семантик муносабатларини очиб беришда семасиологиянинг Умумийлик ва Бутунлик (Гипонимлик, Гиперонимлик ҳодисаси) назарий қарашларига таянилган.
- 6) Уйғур тилидаги доривор ўсимликлар номларининг лексик-семантик жиҳатларини таҳлил қилиш орқали мазкур номларнинг моносемия, полисемия хусусиятларига назар ташланган.

Тилшуносликнинг тизимли семасиологоя йўналиши бўйича яратилган илмий адабиётлар ва уларда ишлаб чиқилган ўзбек тилшунос олимларнинг қарашлари Уйғур тилидаги ўсимликлар номлари борасидаги хулосалар чиқаришга илмий асос бўлган.

